

Filmoteka Szkolna

Temat lekcji: Od wojny obronnej do wojny domowej. Próba analizy symbolicznej wybranych scen „Popiołu i diamentu” Andrzeja Wajdy

Opracowanie: Krzysztof Kurczyna

Etap edukacyjny: szkoła ponadpodstawowa

Przedmiot: język polski, historia

Czas: 2 godziny lekcyjne

Metody pracy:

wykład – pokaz filmu (fragmenty) – dyskusja sterowana – notatka

Środki dydaktyczne:

- pakiet Filmoteka Szkolna (film i broszura),
- plakat kinowy lub/i fotosy (np. z Internetu lub skserowane z książek),
- tablica poglądowa „Kalendarium kina polskiego” (daty i tytuły) lub książka/album o filmie polskim,
- ewentualnie egz. powieści Andrzejewskiego,
- kartka z cytatem (wiersz Norwida „Za kulisami”)

Cele:

- zapoznanie z arcydziełem filmowym (fragmenty początkowe i końcowe)
- objaśnienie terminu „polska szkoła filmowa”
- wyrobienie umiejętności dyskusji (polemiki),
- stosowania chwytów retorycznych,
- interpretacji i analizy filmowych „tekstów kultury”
- utrwalenie ogólnej wiedzy historycznej (dzieje Polski w II połowie XX wieku)

Przebieg zajęć:

UWAGI: Przed lekcją przygotowujemy wszystkie potrzebne materiały oraz sprawdzamy sprzęt, przeglądamy scenariusz (miejmy go pod ręką), na ścianie lub/i stojaku wieszamy tablicę poglądową i plakat lub fotosy/fotografie, potrzebne książki (np. powieść, monografia Wajdy) kładziemy przy biurku (wydzielonym stoliku) lub telewizorze. Proponuję, by lekcję w większej części prowadzić dla wygody w pobliżu sprzętu. w ramach analizy „na gorąco” poszczególnych scen filmu blokujemy pauzą dany kadr (wcześniej musimy wyselekcjonować ważniejsze sceny z prologu i finału, które chcemy omówić z uczniami).

- 1 Wejście klasy – powitanie uczniów i kontrola obecności – podanie i zapisanie tematu (dziennik lekcyjny i tablica) – objaśnienie celów dydaktycznych zajęć.
- 2 Zwięzły wykład przed filmem (uzupełniony pokazem materiałów – zob. środki dydaktyczne):
  - zarysowanie ogólnej sytuacji politycznej w Polsce i Europie ok. roku 1945 (koniec wojny, komunizm, wojna domowa, rola AK i rządu londyńskiego, plan „Burza” i Powstanie Warszawskie)
  - biografia artystyczna A. Wajdy (wczesne filmy a socrealizm, poetyka „kina narodowego”, inspiracje literackie i plastyczne, realizm i symbolika, nagrody w Cannes i honorowy Oscar)

Filmoteka Szkolna

- próba zdefiniowania „polskiej szkoły filmowej” (zob. np. uwagi M. Jankun-Dopart lub książkę Trzynadłowski „Polska szkoła filmowa. Poetyka i tradycja”)
  - definicja „pokolenia Kolumbów” (symbolika określenia, inteligencki rodowód AK, Powstanie Warszawskie, powieść Bratnego, Baczyński i Różewicz)
  - film Wajdy – luźna adaptacja głośnej i dziś kontrowersyjnej powieści Andrzejewskiego (termin „twórcza zdrada”), recepcja w Polsce i na świecie (liczne nagrody festiwalowe), zmiana odbioru dzisiaj (tu pytanie do uczniów, dlaczego po 1989 roku zmienił się „styl odbioru” wielu tekstów kultury)
3. Tytuł powieści/filmu a wiersz C.K. Norwida „Za kulisami”: porównanie pierwotnego tytułu książki („Zaraz po wojnie”) i ostatecznego (pięknego, wieloznacznego i tajemniczego) głośne przeczytanie fragmentu romantycznego wiersza Norwida i wspólna interpretacja:
- kontekst historyczny - epoka (emigracja, niewola narodowa)
  - kontekst biograficzny (tragiczny los poety)
  - konteksty współczesne (wojna i obozy, los „pokolenia Kolumbów”, filozofia egzystencjalna)
4. Analiza (treściowa i formalna) i interpretacja wybranych scen początkowych:
- film czarnobiały – oprócz kwestii techniczno-finansowych warto zwrócić uwagę na styl odbioru (uwypatnienie samej fabuły, inne spojrzenie na przestrzeń kadru, tonacja paradokumentalna i „surowa”, swoisty ascetyzm formalny, tragizm) – inne słynne przykłady to „Andriej Rublow” Tarkowskiego, „Lista Schindlera” Spielberga (dziewczynka w czerwonym płaszczyku), „Nikifor” Krauzego (barwna końcówka)
  - interpretacja przestrzeni pierwszego kadru: widać kopułę przydrożnej kaplicy w otoczeniu wierzb tworzących szpaler (skojarzenia ze stereotypowym polskim pejzażem „a la Chopin”, także aspekt religijny – tradycja katolicka)
  - nastrój pozornie sielankowy: dwaj młodzi AK-owcy leżący na trawie, początkowo nie widać broni
pytanie: Jakie dostrzegacie skojarzenia np. z „Panem Tadeuszem”, ulubioną książką Wajdy (z ekranizował ją później)? wiosenna pogoda i obraz przyrody, mrówki chodzące po broni (aluzja do Telimeny w lesie?), ironiczny humor, młodzi bohaterowie o proweniencji romantycznej (podziemie niepodległościowe)
pytanie: Który środek artystyczny zastosował w tej sekwencji fabularnej reżyser – kontrast czy harmonię? oczywiście chodzi o kontrast – pomiędzy pogodą, krajobrazem, kapliczką i postacią dziewczynki a krwawym zamachem (stąd realizm dyskredytujący fałszywą sielankę)
  - scena z dziewczynką przynoszącą kwiaty do kaplicy
pytanie: Dlaczego tę scenę możemy nazwać symbolicznym „zderzeniem dwóch światów?” np. mała dziewczynka jako symbol niewinności i czystości (co prawda stereotypowy), kwiaty kojarzące się z pięknem i przebudzeniem natury, ukryta aluzja do Matki Boskiej (?), zatem: dorosłość contra dzieciństwo, męskość contra kobiecość, radość życia contra przemoc i śmierć, kwiaty a broń, religia i polityka (można poszukać tu więcej ukrytych opozycji semantycznych)niezwykłość postaci Maćka Chełmickiego (genialna kreacja Zbigniewa Cybulskiego)
pytanie: Zgadza się z opinią krytyki, że Chełmicki jest tu kreowany świadomie przez Cybulskiego jak „przybysz z innej planety?” elementy charakterystyczne: ciemne okulary i ubiór (jakby z innej epoki), swoisty język, autoironia, nonszalancki styl bycia (gra ciała), ekspresywność przeplatana wyciszeniem

Filmoteka Szkolna

- słynna scena zabójstwa w kaplicy, poprzedzona widokiem twarzy umierającego w samochodzie robotnika (na drugim planie figura Chrystusa)

pytanie: Jak można kontekstowo interpretować bogatą symbolikę tej sceny? uzbrojeni zamachowcy (partyzanci) strzelający do bezbronnych robotników (nie wiadomo nawet, czy byli komunistami) – efekt pomyłki podkreślającej tragizm wojny domowej i rolę przypadku w ludzkim życiu (doświadczy tego sam Chełmicki)

tragikomiczna rola Bogumiła Kobieli (jego nerwowe i chaotyczne zachowanie, sugerujące tchórzostwo i oportunizm, znajdzie potwierdzenie później) zamknięte (zatrzaśnięte?)

drzwi kapliczki otwierające się niespodziewanie po zastrzeleniu młodego robotnika mogą oznaczać metafizyczną łaskę w momencie śmierci (Bóg? Jezus?), skoro osuwający się na ziemię człowiek klęczy w pewnej chwili z podniesionymi ramionami (bardzo podobna sytuacyjnie scena, zapewne przypadkowa, w sławnym „Plutonie” Stone’a)

Chełmicki strzelający w plecy – odwołanie do poetyki westernu: złamanie honorowej zasady pojedynku (czas wojny domowej nigdy nie jest „czasem honoru”)

wątpliwości moralne bohaterów (wizjów?) podsycają słowa Drewnowskiego: „Jezus, Maria! Uciekajmy, uciekajmy!”

wspólny wniosek końcowy: Wajda, choć sympatią z pewnością darzy AK (zob. inne jego filmy i biografię), dostrzega tragizm lat 1944-1948 i kwestię skomplikowanych wyborów etycznych i politycznych (Polacy strzelający do Polaków)

5. Analiza i interpretacja wybranych scen finałowych.

- scena zabójstwa Szczuki

zadanie: Oceńcie i zinterpretujcie tę scenę np. w kontekście początku filmu.

nocna sceneria: na planie symbolicznym nacechowanie negatywne, na planie praktycznym pozytywne (mniejsze ryzyko schwytania zamachowca). Maciek strzela tym razem z przodu, staje z ofiarą twarzą w twarz: odwrotnie niż na początku, ale ofiara nadal jest bezbronna (antywestern). Szczuka, wielokrotnie trafiony, pada w ramiona młodego AK-owca – opozycje: młodość – starość, komunizm – antykomunizm, „ofiara” – „kat” (wcześniej łączyła ich walka z okupantem niemieckim), syn marnotrawny – ojciec (w filmie często mamy do czynienia z symboliką biblijną)

- mityczna interpretacja zamachu (np. konflikt pokoleń – zabicie starego „króla” w archaicznych kulturach ułatwiało awans młodym – zob. klasyczną pracę Frazera „Złota gałąź”)

zadanie: Spróbujcie ocenić wiarygodność interpretacji Marioli Jankun – Dopart, wykorzystującej archetypiczne kategorie z mitologii greckiej. Aby ułatwić uczniom zadanie, cytujemy fragment zaczerpnięty z Internetu, w razie potrzeby przypominając „Oresteję” lub cykl mitów trojańskich:

„Wątek symbolicznego ojcobójstwa jest być może najistotniejszym elementem (...)... finałowa śmierć Maćka staje się swoistą zemstą Eryonii za zabicie Szczuki (a wcześniej jego rówieśnika). Szczuka staje się Agamemnonem wracającym z wojny (...). Maciek – Orestes zabija podstępnie Szczukę, o którym wiadomo, że „zmarnował życie matce Marka.” Szczuka funkcjonuje w tej scenie jako stroskany ojciec, który jest gotów na wszystko, by odzyskać syna utraconego za sprawą (...) „prawicowego odchylenia” oraz londyńskiej propagandy. (...)

w wymiarze symbolicznym „płonące” od sztucznych ogni niebo zagrzmi, przestraszywszy Maćka odgłosem podobnym do strzału (...). Niebo, chociaż – zgodnie z wykładnią obowiązującej ideologii, jak i modnego w 1958 roku egzystencjalizmu – puste, odpowiada Maćkowi, przepowiadając serię strzałów, która za chwilę zakończy jego życie.” w trakcie dyskusji kon-

Filmoteka Szkolna

centrujemy uwagę uczniów na 3 aspektach: mitologia (czyli dla starożytnych religia), katolicyzm (religia stojąca w Polsce do dziś na straży kultury narodowej), egzystencjalizm (filozofia powojenna negująca istnienie Boga i odwołująca się do tzw. laickiego humanizmu – zob. „Dżuma” Camusa)

- sztuczne ognie i ucieczka Maćka

pytanie: w jaki sposób Wajda w tej scenie wykorzystuje symbol i alegorię?

W momencie zatrzymania kadru uzyskujemy obraz alegoryczny: Ak-owiec trzyma w ramionach zabitego komunistę (symbol wojny domowej), przy czym pokaz sztucznych ogni sugerować może datę 9 maja 1945 roku (oficjalnie zakończenie wojny) kontrast symboliczny: skończyła się wielka wojna, lecz wciąż trwa „mała” (domowa) – Polska teoretycznie wygrała wojnę, lecz praktycznie nie odzyskała niepodległości. Maciek ucieka z miejsca zamachu – to już kolejna ucieczka (po pierwszym, nieudanym zamachu; z prowincji do Warszawy – zob. rozmowę z dowódcą, ostatnia ucieczka w finale przed patrolem)

- przypadkowa śmierć Maćka na podmiejskim śmietniku (czytamy końcowy fragment powieści, by porównać go ze zmienioną wyraźnie wersją filmową)

pytanie: Co oznacza – Waszym zdaniem – termin „twórcza zdrada” w kontekście tej adaptacji filmowej?

Filmowiec ma prawo zmienić wymowę całości czy np. zakończenie (otwarte lub zamknięte) adaptowanej książki (Wajda nakręcił film po tzw. odwilży 1956 roku, w dodatku ok. 10 lat od wydania powieści) – wiąże się to z istotnymi różnicami między językiem filmowym i literackim mimo zdania „po coś, człowieku, uciekał?” wymowa zakończenia filmowego jest bardziej pesymistyczna i tragiczna (przestrzeń symboliczna – ulica a śmietnik) problemy z recepcją: reżysera krytykowała zarówno lewica jak i prawica (np. skojarzenie z propagandowym hasłem komunistów „AK na śmietnik historii” – wszelako nie o to przecież chodziło artyście).

zadanie: Spróbujcie odnaleźć kolejne symbole w finałowej scenie postrzelenia i śmierci Maćka. (**uwaga:** Twórczość Wajdy, inspirowana malarstwem i w ogóle kulturą Młodej Polski, chętnie wykorzystuje siłę symbolu). odpowiedź: klamra semiotyczna łączy tu (podobnie jak w wielu innych filmach) prolog i epilog (przypadkowo ginie robotnik i podobnie ginie Maciek, obaj zostają trafieni w plecy, w obu przypadkach jest słoneczna pogoda, obaj bohaterowie są młodzi). Maciek sięga odruchowo po broń, której przecież nie ma, niepotrzebnie też ucieka, bo patrol go nie szukał – rola przypadku (zob. filmy Kieślowskiego)

słynna scena z prześcieradłem – krew na nim symbolizuje narodową flagę, niemniej patos zostaje przełamany (także później) dziwacznym zachowaniem bohatera (wącha rękę, uśmiecha się, mówi „no, no...” – podobna sekwencja znaków w filmie Godarda „Do utraty tchu”)

śmierć na śmietniku – symbol odrzucenia i wykluczenia, obcości, bezsensu (choć dziś, w III RP, inaczej oceniamy rolę AK), kary (?) za oba zamachy (w pierwszym zginęli niewinni), a może – w szerszym planie egzystencjalnym – absurdu każdej śmierci, zwłaszcza człowieka młodego (sytuacja Kafkowska) – scena jest niewątpliwie wieloznaczeniowa śmierć Maćka (przyjmuje pozycję embrionalną) jest antyromantyczna, nieheroiczna, przypadkowa i przedwczesna (tak często literatura współczesna, zwłaszcza wojennoobozowa, ukazuje los człowieka)

zadanie: Spróbujcie znaleźć różne echa literackie w zakończeniu filmu, sięgając do średniowiecza i XX wieku. (**uwaga:** to zadanie trudniejsze, skierowane raczej do maturzystów, można sugerować tytuły i wspólnie szukać podobieństw i różnic).

Filmoteka Szkolna

- o „Iliada” i „Pieśń o Rolandzie” – heroiczne wizje śmierci rycerskiej (sakralizacja i patos) – u Wajdy zupełnie inaczej
- o „Kordian” Słowackiego – tytułowy bohater to również zamachowiec (zamach na cara), postać tragiczna i targana wątpliwościami
- o opowiadanie Żeromskiego „Rozdziobią nas kruki, wrony...” – w obu dziełach pojawiają się ptaki krążące nad padliną (śmietnikiem)
- o „Proces” Kafki – wyraźne podobieństwa (śmierć anonimowa, absurdalna, przypadkowa, samotna)
- o literatura obozowa (Borowski lub/i Nałkowska) – podobna wizja śmierci (indywidualnej i masowej)

6. Podsumowanie zajęć i syntetyczna notatka.

(uwaga: jeżeli wystarczy czasu – notatka poniższa to tylko przykład, można ją oczywiście zmodyfikować.)

„Popiół i diament” Wajdy to najbardziej znany na świecie film polski, często omawiany na uczeniach i analizowany w książkach. Jest to dzieło wizjonerskie, niesłychanie symboliczne i zarazem realistyczne, krytyczne wobec totalitarnego komunizmu i oddające częściowo przynajmniej sprawiedliwość Ak-owskiemu „pokoleniu Kolumbów”. Jako luźna adaptacja (inne zakończenie) głośnej i kontrowersyjnej powieści Andrzejewskiego jest aktualne także dzisiaj, choć po 1989 inaczej rozkładamy akcenty.

Znajdziemy tu liczne aluzje historyczne i biblijne, a także inspiracje malarskie. „P. i d.” zainicjował ważny nurt w dziejach narodowej kultury, mianowicie tzw. polską szkołę filmową.

Główny bohater, młody AK-owiec Maciek Chełmicki, pod wieloma względami przypomina Kordiana, tytułową postać słynnego dramatu Słowackiego. Znakomity film Wajdy można uznać za udaną próbę zarówno kreowania, jak i krytykowania narodowych mitów zapożyczonych z epoki romantyzmu. Ten sposób myślenia zazwyczaj Andrzej Wajda kontynuował potem, np. w „Popiołach”, „Weselu”, „Panu Tadeuszu” czy „Katyniu”.

7. Zadanie domowe pisemne (opcja fakultatywna) – rozprawka lub esej w zeszycie, min. 2 strony, termin 1 tydzień, 2 tematy do wyboru.

- „Pokolenie Kolumbów” oczami współczesnej młodzieży – rozwiń temat w oparciu o wybrane teksty kultury (poezja Baczyńskiego, film Wajdy), podręcznik historii i własne refleksje
- Chełmicki a Kordian – oceń i porównaj dwóch romantyków.

Bibliografia:

- [Jankun-Dopart M., „Siła symbolu”, broszura do lekcji nr 7](#)
- Woroszyński W., *Tylko popiół*, „Film” 1958, nr 42
- Madej A., *Człowieku, po coś uciekał?*, „Film” 1998, nr 10
- Hendrykowski M., *Realizm i symbolizm „Popiołu i diamentu” Andrzeja Wajdy*, „Kino” 1972, nr 1
- Szczepański J.J., *Popiół i diament*, „Kwartalnik Filmowy” 1997, nr 17
- Kurczyna K., Regiewicz A., „Literatura i historia w zwierciadle kina. Film na lekcjach języka polskiego w szkole średniej”, Zabrze 1999
- Regiewicz A., *Kino narodowe? Genologiczne poszukiwania* (w:) „Fenomen kina gatunków. Przekroje i zbliżenia”, Zabrze 1999 (międzyszkolna sesja popularnonaukowa)